

International Journal of Mardin Studies
(IJMS), 2022, 3(1), s. 105-115.

Derleme Makalesi / Review Article

Yüksek Lisans Öğrencisi Engin ARSLAN

18. ve 19. Yüzyılda Mardin’de Faaliyet Gösteren Katolik ve Protestan Misyoner Okullar***Engin ARSLAN¹****Özet**

Misyonerler, faaliyetleri döneminde birçok alanda etkili olmaya çalışmışlardır. Eğitime ve okul açmaya daha fazla odaklanmaları, eğitimin toplumda değişimi en kısa sürede gerçekleştiren bir mekanizma oluşundan kaynaklıdır. Hedefler doğrultusunda gerçekleştirilen eğitimler toplumda etkisini ve değişimini en etkili ve hızlı bir sürede göstermektedir. Bu sebeplerden ötürü misyonerlik faaliyetleri daha çok okul kurumu üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada, 18 ve 19. yüzyıllarda Mardin’de misyonerlerin eğitim faaliyetleri, çeşitli devlet arşiv kayıtları, misyonerlerin tutmuş olduğu rapor ve kayıtları, Osmanlı arşivi ve basılı kaynaklardan elde edilen veriler ışığında misyonerlerin açmış oldukları okullar, okullarda bulunan öğrenci sayıları ve misyonerlerin eğitim faaliyetlerinden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Misyoner, Mardin, Eğitim, Yabancı Okullar, Osmanlı.

Catholic and Protestant Missionary Schools Operating in Mardin in the 18th and 19th Centuries**Abstract**

Missionaries have tried to be influential in many areas during their activities. Their greater focus on education and opening schools is due to the fact that education is a mechanism that makes the change in society within the shortest time. The trainings having been carried out in line with the targets show their impact and change in the society effectively and quickly. For these reasons, missionary activities have been mostly carried out through the school institution.

In this study, the educational activities of the missionaries in Mardin in the 18th and 19th centuries, various State archive records, the reports and records kept by the missionaries, the Ottoman archives and the schools they have opened with the light of the information obtained from the printed sources, the number of students in the schools and the educational activities of the missionaries have been mentioned.

Keywords: Missionary, Mardin, Education, Foreign Schools, Ottoman.

* Bu çalışma, 19. Yüzyılda ABD Misyonerlerinin Mardin Süryanilerine Yönelik Faaliyetleri isimli makale ve “Erzurum Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümünde hazırlanan “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mardin Sancağı’nda Eğitim” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eğitim Yönetimi Bölümü, maivuslata@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5532-4166.

Giriş

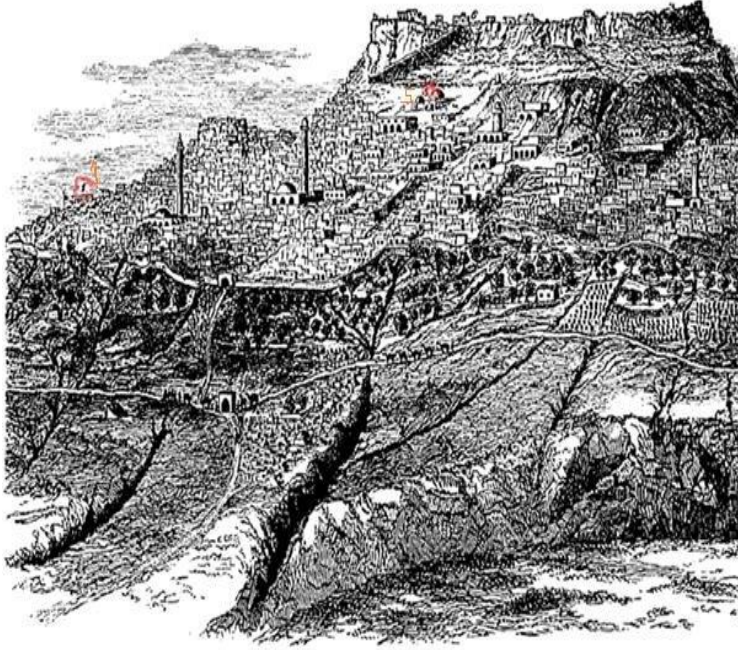
Her ne kadar dinlerine insan kazandırmak gayesi ile yola çıkmış olsalar da misyonerlerin asıl gayeleri, Osmanlı toprakları üzerinde özellikle azınlıkların fazla olduğu bölgelerde bu faaliyetlerini gerçekleştirerek Osmanlı hükümetine karşı asıl emellerini gerçekleştirmek olmuştur. Osmanlı topraklarında yaşayan halkın az da olsa bir dine mensup üyelerden oluştuğu bilinmektedir. Bunu bilen misyonerler, Müslüman dinine mensup tebaa üzerinde etkin olmaya çalışmışlardır. Yapılan propagandaların devlet tarafından desteklenmediği ve güçlü İslam düşüncesinde etkin olmağı için asıl gayelerine ulaşamamışlardır (Açıkses, 2003).

Dinlerin katı kuralları, din değiştirme yönünde verilen cezalar sebebiyle misyonerler faaliyetlerini daha çok Mardin bölgesinde Ermenilerin ve Süryanilerin yaşadığı bölgelerde insanî amaçlı okullar açmak, hastaneler kurmak gibi amaçlarına göre hizmet vermişlerdir (Özdemir, 2009). Protestanlığı ciddi anlamda açmış oldukları okullar ile yaymaya çalışmışlardır.

1. Mardin’de Faaliyet Gösteren Misyoner Okullar

Misyonerlik tarihi, Hristiyanlığın doğuşuna kadar izlenebilir. Böylece ilk misyonerler St. Paul ve St. Pierre olarak gösterilmektedir. Hristiyanlık bu iki havari vasıtasıyla dünyanın birçok ülkesine getirilmiştir (Tozlu, 1999).

Osmanlı toprakları üzerinde İngiltere, Amerika, İtalya, Avusturya, Fransa, Almanya, Rusya, Bulgaristan ve İran devletleri çeşitli okullar açmışlardır. Bu okullardan Mardin bölgesinde faaliyet gösteren misyoner okullar üzerinde durulacaktır.

MARDIN, EASTERN TURKEY.

Gravür 1. Mardin'deki Misyoner Eğitim Kurumları ve Müslüman Okulu (Herald, October 1875).

Gravürde ilk daire içine alınmış yerin solundan birincisi ruhban okulu, ikincisi ise kadınlar ve kızlar için eğitim okulu ve iki kadın misyoner odasının bulunduğu iki katlı binadır. Binalar 1869 ve 1871 yılları arasında inşa edilmiştir. Gravürdeki beşincisi ise Müslüman mektebidir (Herald, 1875). Mişkin (Meşkin) Kapı'da Protestan misyonerlere ait faaliyetler yürüttükleri, bu misyoner okullarda eğitim kurum faaliyetleri ile birlikte; hastahane, yetimhane, eczahane ve misyonerlerin konaklama olarak kullanacakları yerler olarak düzenlenmektedir (Özcoşar, 2009). Bu ifade incelendiğinde, Mişkin Kapının bir numara ile gösterilen yer olduğu anlaşılmaktadır.

1.1. Amerikan Okulları

Bu amaçla Osmanlı sınırında çalışmaya başlayan ilk görev, "Amerikan Dış Misyona Komisyonu (ABCFM)" idi. 1810 yılında ABD'nin Boston şehrinde kurulan bu misyonun Anadolu'daki ilk öncüleri Levi Parsons ve Pliny Fisk olmuştur. Bu öncü misyonerler 1820 yılında İzmir'e gelerek, faaliyetlerinin ilk hedefi olan "Kutsal Topraklar" Kudüs'e taşınmışlardır. Bu misyonerlerin seyahatleri, ABCFM'nin ünlü sekreteri Rufus Anderson, Eli Smith, William Goodell, William Schuffler, Elias Riggs, Cyrus Hamlin, Benjamin Schneider ve H.G.O. Dwight ile devam etmiştir. Cemiyet bu hareketlerden sonra Osmanlı Devleti'nde

hızla örgütlenmiş ve 1870 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen her yerinde okulları, kiliseleri, hastaneleri, eczaneleri, yetimhaneleri ve misyonerleriyle en etkili misyoner grubu haline gelmiştir. ABCFM, 1870'de kurulan başka bir Amerikan misyonu olan Presbiteryen Yabancı Misyonları ile çalışmaya başladı. ABD'de Osmanlı sınırında çeşitli faaliyetlerde bulunan 20'ye yakın misyon bulursa da en etkilisi ABCFM'dir (Kieser, 2005).

Amerikan misyonerler, 1840'lı yıllara ilişkin araştırmaları sonucunda, kendileri için Osmanlı topraklarındaki en önemli kaynağın Ermeniler olduğu sonucuna vardı. Bu sıralarda, ABD misyonu o kadar Ermeni odaklı hale geldi ki, adı "Ermeni Misyonu" olarak değiştirildi (Kocabaşoğlu, 2000).

1.1.1. Amerikan Erkek Okulu

Mardin'in Meşkinan (Mişkin) bölgesinde 1863-1864 yılları arasında inşa edildiği düşünülen okul, 1903 yılında 37 öğrenci ile faaliyetlerine başlamıştır. Pernot ifadelerinde, Mardin'deki Amerikan misyon okulunun 1912'de 21 öğrencinin yatılı olmak üzere 45 öğrencisi olduğunu belirtmiştir (Şişman, 2002).

Okulun ruhsat tarihi 28 Mart 1894 (16 Mart 1310) idi. Okul lise düzeyindedir ve izin alınmadan önce küçük bir mekânda sadece 20 öğrenci ile eğitim yapılmıştır (Vahapoğlu, 1990). 1887-1888'de okulun 48 öğrencisinin 37'si Protestan Ermeni, 5'i Yakubi, 1'i Gregoryen Ermeni ve 5'i Katolik'ti. 19. yüzyılda ise Müslüman çocukların Amerikan okullarında eğitim görmeleri son derece nadirdi. İkinci meşrutî monarşiden sonra ve daha geniş anlamda Cumhuriyet döneminde Müslüman çocuklar Amerikan okulları aramaya başladılar (Kocabaşoğlu, 2000).

Okulun kurucusu olan, Dr. Caleb Frank Gates, Mardin'de 20 yıla yakın bir süre misyonerlik yapmıştır ve Mardin'e geldiğinde henüz 24 yaşındaydı. Gates, "Kimse dilini öğrenmeden o ülkede yaşamamalı" diyerek Mardin'de kaldığı süreç içerisinde Türkçeyi öğrenmiştir (Açıkses, 2003).

1.1.2. Amerikan Kız Okulu

1864 -1865 yılları arasında Mardin merkez Mişken (Mişkin) semtinde bir Amerikan apartmanında açılmıştır. 1883'te İstanbullu Saint George Wood'un yazdığı bir makalede, kız okullarında 30 öğrencinin bulunduğu ileriiki yıllarda ise öğrenci sayılarının giderek arttığını belirtmiştir (Misyoner Herald, 1883). 28 Mart 1894 ruhsat tarihi olan mektebin eğitim dili Arapçadır (Yıldız, 2014). Amerikan Kız Okulundaki öğrenciler ruhsat tarihi ile Süryani, Katolik ve Protestan dinine mesup 40 öğrenciden oluşmaktaydı. 1896 yılında mevcut koşullar

nedeniyle okul üç mezun verebilmiştir (The Missionary Herald, 1896, s.488). Pernot, 1912 yılında Mardin Amerikan Kız Okulu'nda 50 öğrencinin okuduğunu belirtmiştir (Şişman, 2002).

Okulun kuruluşu hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte açılış tarihi 1864-1865 olarak kaydedilmesine rağmen, Bay Williams'ın mektubunda misyonerlik çalışmalarını desteklemek için Mardin'de bir kız okulunun tamamlandığı tarih 2 Eylül 1868'dir. Diyarbakır Protestan cemaatinin en zengin üyesi Diyarbakır Kilisesi mensubu Kwaja Jacob, misyonerlere Diyarbakır'da okul açmak isterlerse kendilerine kendi evlerini vermelerini ve içeride küçük bir evde yaşamalarını önermiştir. Ancak Mardin'de bir misyoner okulu açmaya karar vermiştir (The Missionary Herald, 1869). Alan ise bazı Osmanlı arşiv belgelerinde mektebin kuruluş tarihinin 1863, bazılarında ise 1869 olarak kaydedildiğini vurgulamaktadır (Alan, 2006).

1863 yılında eğitime başlayan Amerikan Kız Okulu binası 1874 yılında inşa edilmiştir. Eğitim faaliyeti döneminde Mrs. Dodi, okulun müdürü olarak görev yapmıştır. Mardin'de eğitim faaliyeti gösteren Amerikan kız mektebinde eğitim süresi 3 yıl olup yatılı eğitim uygulamıştır. Bu okula benzer okullar Türkiye'de Merzifon, Antep, Maraş, Bitlis, Erzincan ve Harput'ta da bulunmaktaydı (Oktar, 2006).

Olive Parmelee (sonradan Alpeus N. Andrus'un eşi) tarafından açılan okulun eğitim dersleri cebir, astronomi, botanik, antik tarih, müzik, fiziki coğrafya, fizik, pedagoji, ev işleri ve çocuk bakımı gibi derslerden oluşuyordu. Bu derslerin yanında Türkçe de öğrenilmesi gereken zorunlu bir yabancı dildi. 4 yıllık eğitim süresince her gün 30 dakika kutsal kitaba ayrılıyordu. Günlük aktivitelerin yanında antrenmanlar ve haftada iki gün basketbol oynanıyordu (Stone, 2011).

Amerikan Kız Okulu, özellikle Mezopotamya bölgesinde iyi derecede Hristiyanlık eğitimi almış kız nesiller gayesi ile faaliyet göstermiştir. Okulun ismi tarihsel olarak şu şekilde değişmiştir:

a- 1885 yılına kadar Women's Training School (Mardin Kadınlar Eğitim Okulu).

b- 1886-1888 yılları arasında Mardin Girls Training School (Mardin Kızlar Eğitim Okulu).

1888 yılından itibaren Mardin Girls' High School (Mardin Kızlar Yüksek Okulu), son olarak Amerikan misyonerleri tarafından tutulan çeşitli belgelerde Mardin Protestan Kızlar Yüksek Okulu ismi geçmektedir (Alan, 2006).

1.1.3. Mardin Amerikan İdadi Mektebi

1870 yılında Mardin'in Mişken Mahallesinde faaliyete başlayan misyoner ilahiyat okuludur. Mr. Ferid insiyatifinde olan okul binası Amerikan mülküdür. Amerika Elçiliği'nin Sadrazama gönderdiği 24 Mart 1891 tarihli muhtırasında okulla ilgili olarak: "20 seneden beri iyi idare edilmekte olan mektep, mezhep ve milliyete bakılmaksızın herkes için açıktır. Tam zamanlı ve yatılı öğrencilerden eğitim ücretlidir ve aynı miktarda yemek ve eğitim ücreti alınır. Ücreti ödeyemeyen öğrencilere daha sonra ödeme için senet verilmiştir." (Yıldız, 2014).

Maarif Salnamelerindeki kayıtlar incelendiğinde, 28 Mart 1893'te ruhsat aldığı tarih olarak tespit edilen okul 1870 yılında faaliyetlerine başladığı bilinmektedir. Kırk erkek ve yirmi beş kız öğrenci ile 1898'de kayıt görülürken bu sayı 1899-1900, kırk iki erkek ve yirmi üç kız öğrenciye, en son 1901 yılında kırk iki öğrenci erkek öğrencisi ile eğitime devam etmiştir (Maarif Salnamesi, h. 1316, s. 1053; h. 1317, s. 1203; h. 1318, s. 1341; h. 1319, s. 613; h. 1321, s. 507).

1.1.4. Mardin Amerikan Erkek Lisesi

Mardin Amerikan erkek lisesinde eğitim yatılı yapılmaktaydı. 1870 yılında faaliyetlerine başlayan okulda, 1. yıl kayıtlı 20 öğrencinin hepsi yatılı kalırken 2. yıl 45 öğrenciden 36'sı, 3. yıl 48 öğrenciden 20'si yatılı olarak kalmışlardır. Ücretli olan bu okulda öğrenci başına 1886-1887 yıllarında yatılı ve ders ücreti olarak toplam 94 lira 25 kuruş ödenmişken, 1887-1888 eğitim yılında öğrencilerin ders ve yatılı için toplam 78,5 lira ödenmiştir. Okulda bir öğrencinin maliyeti 1. Yıl 5 lira, 2. yıl 5 buçuk lira, 3. yıl ise 6 buçuk lira olmuştur. Öğrencilerin ödedikleri ve maliyet arasındaki farklar, yerli ve yabancı hayırseverler ve BOARD tarafından ödenmiştir. Nitekim 1885 yılında yerliler 20 lira 70 kuruş iken, BOARD katkısı 81 lira 48 kuruştur. Ertesi yıl ABCFM 1109 lira ve 99 kuruş, yurt içi ise 61 lira ve 25 kuruş katkıda bulundu. Üçüncü yılda ise yurt içi yatırım 36,5 lira, ABCFM ise 93,5 lira katkı sağladı (Kocabaşoğlu, 2000). Mardin Amerikan Erkek Okulu'nda bir Müslüman öğrencinin de okuyor olması ilginç karşılanmıştır (Stone, 2011).

1.2. Fransız Okulları

16. yüzyıla kadar dayanan Fransız mektepleri genellikle Katolik mektepler olarak özdeşleşmiştir. Rahip ve rahibelerin çeşitli tarikatlara üye olmaları ve okulları bu kişilerin açmaları bu özdeşimin kurulmasına neden olmuştur. Fransız okulları bu mezhep ve tarikat isimleriyle anılmışlardır. 1839 yılına gelinceye kadar Türkiye sınırlarında Fransızlara ait 40

okulun var olduğu ve bu okulların tamamının İstanbul'da olduğu biliniyorken 1914'e kadar bu sayı 500 Fransız okul sayısına ulaşmıştır (Sezer, 1999). Okullar bu gücü, Fransızların Türkiye'ye göndermiş oldukları öğretmen ve rahibeler sayesinde kazanmıştır (Akyüz, 1998).

Katolik misyonerlerin Mardin'deki faaliyetleri Musul misyon merkezinden yönetilmiştir. Katoliklerin Mardin'de faaliyetleri 1540'larda Ermenilere yönelik olmuştur. Katoliklerin çalışmaları neticesinde Ermenilerin büyük çoğunluğu 18. yüzyılda Katolik misyonların safına geçmiştir. 19. yüzyılda Mardin'deki Katolik misyonerlerin çalışmaları artarak devam etmiştir. 1838'de iki Capson rahibi Mardin'e geldi. 1841'de İspanyol ve İtalyan Kapuçinler Urfa ve Mardin'de kendi misyonlarını kurdular. 1850'de Katolikler Midyat'ta bir Katolik kilisesi inşa ettiler. 1884 yılında Kapuçin din adamlarının Süryani Katolik Patrikhanesi'nin altındaki geniş meydana "Patrier Kilisesi" adında bir kilise inşa etmeleri, Kapuçinlerin Mardin'de önemli bir güç haline geldiğini göstermektedir. (Özcoşar, 2009).

1630'da Kapuçinlerin Mardin'e gelmesiyle bazı Mardin Ermenileri, Katolik olmaya başlamış ve sayıları artmaya devam etmiştir. Kapuçinlerin yoğun misyonerlik faaliyetleri nedeniyle Mardin'deki Ermenilerin tamamına yakını Katoliktir. Buradaki Fransız Katolik misyonu; bir kiliseyi, kız ve erkek çocukları için okulları, yaşlılar için bir evi içermektedir. 1889'da finanse ettiği bir kilisede hizmet eden Papaz Hanus, dört dilde vaaz verebilmiştir ve iki dil konuşabilmiştir. Yine aynı kilisede Dr. Alpheus Newell Andrus, yerel halkın dil sorunlarını çözmek için İncil'in Ermeni alfabesini Kürtçeye ve Arapçaya yazılı çevirmeye çalışmıştır. (Deveci, 2006).

1.2.1. Mardin Kapuçin Mektebi

1912 yılında 152 öğrenci ile faaliyete başlayan Kapuçinlere ait erkek okulu (Ecole de garçonsdes Capucins) ilköğretim kademesinde faaliyet göstermiştir. Kapuçinlere ait okullardan faaliyetlerini en iyi şekilde yürüten okul, Kapuçin Kız Okuluydu (Ecole de Fillesdes Capucins). Eğitim dili diğer misyoner okullarından kısmen farklı olarak Fransızca yapılmaktaydı. Okul içerisinde aynı zamanda çocuk bakımevi ve destgâh bulunmaktaydı. 1912 yılında kapuçin kız mektebinde 428, çocuk bakımevinde 200, destgâhta 210 olmak üzere toplam 838 kız öğrencisi vardı. 1913 yılında bu okula bağlı manastır ve kiliselerden söz edilmektedir (Şişman, 2006).

1.3. Mardin Latin Mektebi

1860-1870 yıllarında Latinler tarafından Mardin'in merkezinde inşa edilen okulun açılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Mardin mutasarrıfının 1900 yılı ortalarında verdiği bilgilere göre Müslüman yerlilerden 5 erkek ve 1 kız çocuğunun bu okula kayıt yaptığı ve Fransızca dersi aldığı anlaşılmaktadır (Yıldız, 2014). 1871'de Musul'daki "Deyr'ül-iyad'ül-rungin" adlı bir matbaada basılan ve Mardin Latin Okulu'nda okutulan Arapça "Sagir-i Coğrafya" kitabının içeriğinin zararlı olduğu bildirmiştir. Kitabın bir nüshası Encümen-i Teftiş'e ve incelemeden sonra kitabın 61. ve 76. sayfaları arasında Ermenistan-Kürdistan sınırının belirtildiğini tespit eden teftiş dairesine gönderilmiştir. Sonuç olarak, Maarif Nezaretinden yukarıda belirtilen kitaplara derhal el konulmasına karar vermiştir.

Sonuç

Mardin bölgesinde özellikle Süryani ve Ermeniler üzerinde misyonerlik faaliyetleri başlamışken halkın güvenini kazanan misyonerler bazı Müslüman çocukları da misyoner okullarına kaydettikleri görülmektedir. Bu okullarda yerli öğrencilerin bulunduğu gibi görev alan yerli öğretmenlerin bulunduğu da görülmüştür.

Misyoner okullar Mardin bölgesinde 18 ve 19. yüzyıllarda merkezden uzak tenha ve gözlerden uzak bölgesi olan Mişken (Mişkin) mahallesinde faaliyete geçmişlerdir. Bu yerlerin tercih edilmesi, misyoner faaliyetlerinin daha rahat ve tepkileri çekmeden gerçekleştirme düşüncesinde olmakla birlikte kendilerine ait yerlerde faaliyet gösterme isteğidir. Özellikle 19. yüzyıla kadar Osmanlının içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durum misyoner okullara müdahaleyi zorlaştırmıştır. 19. Yüzyılın sonlarına doğru modern eğitimin Tanzimat ile gelişimi misyoner eğitimlerine de bazı düzenleme ve denetlemelerin yapılması imkânı sağlamıştır.

Kaynakça**I. Tetkik Eserler**

- Açıkses, E. (2003). **Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri**, Ankara: TTK Yayınları.
- Aktürk, S. (2015). **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mardin Sancağında Eğitim**, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akyüz, P. G. (1998). **Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi**, Resim Matbaacılık.
- Alan, G. (2006). “**Amerikan Board'ın Mardin'de Yürüttüğü Eğitim Çalışmaları Çerçevesinde Mardin Kız Okulu**”, I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26, 27, 28 Mayıs 2006, s. 503-516.
- Deveci, Y. (2006). “**Osmanlı'dan Günümüze Mardin Ermenileri**”, I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26, 27, 28 Mayıs 2006, s. 553-571.
- Halfin (1992). **XIX. Yüzyıl'da Kürdistan Üzerine Mücadeleler**, Komal Yayınları.
- Kieser, H. L. (2005). **Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 68.
- Kocabaşoğlu, U. (2000). **Anadolu'daki Amerika (Kendi Belgeleriyle 19. yy.'da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)**, İmge Kitabevi.
- Oktar, T., Genç H. (2006). “**Osmanlı-ABD İlişkileri Bağlamında Mardin Sancağı'nda Faaliyet Gösteren ABD'ye Ait Eğitim ve Sağlık Kurumları**”, I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26, 27, 28 Mayıs 2006, İbrahim Özcoşar (Ed.), s. 493-501.
- Özcoşar, İ. (2006). **19. Yüzyılda Mardin Süryanileri**, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özcoşar, İ. (2009). **Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)**. Mardin: Mardin Üniversitesi Yayınları.
- Özdemir, B. (2009). **Süryanilerin Dünü Bugünü (I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler)**, Ankara: TTK Yayınları.
- Sezer, A. (1999). “**Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri**”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 16 (Özel), (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. yılı Anısına). s. 169-184.
- Stone, F. A. (2011), **Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi**, (Çev. Ayşe Aksu), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Şişman, A. (2002). “**Osmanlı Toplumunda Yabancı Okullar ve Misyonerlik Faaliyetleri**”, Türkler içinde, 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 173-180.
- Şişman, A. (2006). **20. yy. Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Tozlu, N. (1999), “**Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları**”, Osmanlı, c. V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 329.

Vahapoğlu, H. (1990), **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Yıldız, H. (2014), **Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbekir Vilayeti’nde Eğitim**, Ankara: TTK Yayınları.

II. Salnameler

Maârif Nezareti Salnâmeleri

Salnâme-i Nezaret-i Maârif-i Umumiyye, Def’a 1, Sene 1316, Matbaa-i Amire.

Salnâme-i Nezaret-i Maârif-i Umumiyye, Def’a 2, Sene 1317, Matbaa-i Amire.

Salnâme-i Nezaret-i Maârif-i Umumiyye, Def’a 3, Sene 1318, Matbaa-i Amire.

Salnâme-i Nezaret-i Maârif-i Umumiyye, Def’a 4, Sene 1319, Matbaa-i Amire.

Salnâme-i Nezaret-i Maârif-i Umumiyye, Def’a 6, Sene 1321, Matbaa-i Amire.

III. Yabancı Eserler ve kaynaklar

The Missionary Herald, Vol. LXV, No. I, January 1869.

The Missionary Herald, Vol. LXIX, No. X, October 1875

The Missionary Herald, Vol. LXXIX, No. X, October 1883

The Missionary Herald, Vol. XCII, No. X, October 1896